

KOPULYATIV QO‘SHMA SO‘ZLAR VA ERKIN KOPULYATIV SO‘Z BIRIKMALARINING SEMANTIK JIHATDAN FARQLARI VA TARJIMADA BERILISHI

 <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-28-132-138>

PhD. Nodir NURIDDINOV
TDSHU dotsenti v.b.,
Toshkent, O‘zbekiston
Tel: +998946123957;
nur_nn@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola fors tilidagi kopulyativ birliklarga oid nazariy fikrlar tadqiqi, tilshunos-eronshunos olimlarning mavzu yuzasidan bildirgan fikrlari tahliliga bag‘ishlangan. Shuningdek, maqolada kopulyativ qo‘shma so‘zlar (KQS) va erkin kopulyativ so‘z birikmalari (EKSB) ni o‘zaro farqlashning semantik mezonlari hamda kopulyativ birliklarning tarjimada berilishi haqida fikr yuritiladi.

Tayanch so‘z: kopulyativ qo‘shma so‘z, erkin kopulyativ so‘z birikmasi, semantik mezon, tarjima.

Аннотация: Данная статья посвящается изучению теоретических представлений о персидских копулятивных единицах, и анализу взглядов лингвистов-иранистов по данному вопросу. Также в статье рассматриваются семантические критерии различения копулятивных сложных слов (КСС) и свободных копулятивных словосочетаний (СКС) и представление копулятивных единиц в переводе.

Опорные слова и выражения: копулятивные сложные слова, свободное копулятивное словосочетание, семантический критерий, перевод.

Summary: This article is dedicated to study theoretical ideas (concepts) about copulative combinations and the analysis of the opinions of linguists-iranists on this theme. This article also discusses the semantic criteria for distinguishing between copulative compound words (CCW) and free copulative phrases (FCPH) and the representation of copulative units in translation.

Keywords and expressions: copulative compound words, free copulative phrases, semantic criterion, translation.

Asosiy qism. Tilshunoslikda va, ayniqsa, fors tilshunosligida so‘z birikmalari va qo‘shma so‘zlarni farqlash, qat’iy chegaralash ancha murakkab va hal etilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri deyish mumkin. Shuning uchun hozirgi kunda qo‘shma so‘z va so‘z birikmalari bir-biriga aralashtiriladi, ayrim hollarda bir murakkab birikmaning o‘zini ba’zan

qo‘shma so‘zga, ba‘zan so‘z birikmasiga kiritish hollari uchrab turadi. Qo‘shma so‘z va so‘z birikmalarining chegarasi masalasi har bir tilning fonomorfologik va sintaktik normalariga asoslangan holda qat‘iy, aniq mezonni belgilashni talab etadi.

Kopulyativ birliklar tahlili va ularning struktur-semantik tasnifidan tilshunoslikda mazkur lingvistik hodisa deyarli bir xil baholanishi ma‘lum bo‘ldi. Ammo tadqiqotlarning hech birida KQS, KFB va EKSBni o‘zaro farqlashning aniq mezonlari kuzatilmadi. Mazkur maqolada mavzuga oid nazariy qarashlar tahlili va to‘plangan faktik materiallar tasnifi asosida kopulyativ birliklar (KQS va EKSB) ni farqlashning semantik mezoni haqida mulohaza yuritiladi.

Fors tilida so‘z birikmalari va qo‘shma so‘zlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalasi ilk bor L.S.Peysikovning tadqiqotida [1, 158-168.] batafsil ifoda etilgan. Mazkur muammoni hal etishning murakkabligi muallifning quyidagi fikrlarida o‘z aksini topadi: “Kopulyativlarni katta miqdordagi turli teng bog‘lovchili, reduplikativ, bog‘lovchisiz birliklardan, ayniqsa teng bog‘lovchili frazeologik birliklardan farqlash masalasida muammolar yuzaga keladi: bog‘lovchili sintaktik so‘z birikmalari va kopulyativ qo‘shma so‘zlar o‘rtasidagi oraliq birliklar masalasi nihoyatda murakkabdir. Ammo mazkur masala uni to‘liq hal etishning imkoni yo‘qligiga qaramasdan, bizga u qadar imkonsizdek tuyulmaydi” [1, 159.].

G.V. Melikyan o‘z tadqiqotida “juft birliklar leksikalizatsiyasi natijasida qo‘shma so‘zlar hosil bo‘lishini” ta‘kidlaydi. Unga ko‘ra “bu holatda juft birliklarni qo‘shma so‘zlarga o‘xshatish to‘g‘riroq bo‘lardi, chunki ularning yasaliş asosi sintaksis sathiga taalluqli, kompozitsiyaga emas” [2, 55.].

Mavzuga oid manbalar tahlili mazkur masalaning dariy tilshunosligida ham dolzarbligini ko‘rsatdi. M.N. Neghat Saidiy dariy tilida qo‘shma so‘zni so‘z birikmasidan farqlovchi 7 ta belgini taklif qilgan bo‘lsa [3, 165.], X.Z. Alimova dariy tilida qo‘shma so‘zlarning fonetik, grammatik va semantik belgiga egaligini ta‘kidlab, ular orasida grammatik belgining ustunligini qayd etadi [4, 32, 35.].

Tilning turli sathlariga tegishli lingvistik birliklar tahlili o‘ziga xos qiyinchilik tug‘diradi. Masalan, leksik-morfologik va sintaktik sathlarga tegishli bo‘lgan so‘z yasaliş (qo‘shma so‘z) va so‘z birikmalari o‘ziga

xos derivatsion va funksional xususiyatlarga ega. Bunday holatda lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirini hisobga olish zarur [5, 1-2.].

Eronlik tilshunoslar asarlarining tahlili ham fors tilida kopulyativ birliklar o'zaro ajratilmasligi, ularning barchasi murakkab birliklar sifatida izohlanishi hamda kopulyativ birliklarni o'zaro farqlashning aniq mezonlari ishlab chiqilmaganini ko'rsatdi.

Kopulyativ qo'shma so'z va so'z birikmalarini o'zaro farqlash faqat ilmiy ahamiyatgagina ega bo'lmay, juda katta amaliy ahamiyatga ham egadir. Qo'shma so'z va so'z birikmalarining o'zaro distinktiv belgilarini aniqlash va ularni amaliyotda qo'llash leksikografik izlanishlar va tarjimalar jarayoniga ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra qo'shma so'zlarni so'z birikmalaridan *fonetik-fonologik, morfologik-sintaktik va funksional-semantik* belgilar asosida farqlash maqsadga muvofiq.

So'z birikmasi yaxlit, biroq qismlarga ajraladigan va mustaqil so'zlik xususiyatini to'liq saqlaydigan grammatik butunlikdir. Qo'shma so'z komponentlarida esa semantik mustaqillik yo'qolib, tarkibiy qismlar birikuvidan yangi leksik-semantik ma'noga ega birlik yuzaga keladi.

V.M. Jirmunskiy ko'shma so'z va so'z birikmalarini farqlovchi asosiy mezon ularning morfologik belgisi emas, semantik belgisidir, degan fikrni ilgari suradi [6, 31-33.].

M. Bahor o'z asarida tarkibiy qismlari semantik jihatdan teng bo'lgan so'z birikmalari (EKSB) predmetga nisbatan o'ziga xos va aniq munosabatni ifodalashi, matnning bezagi hamda fikrning yorqin tasdig'i ekanini ta'kidlaydi va quyidagi misollarni keltiradi: *قدرت و نیرو yodrat-o niru* [7, 101.] "kuch", "quvvat", "qudrat", *ثروت و برومندی sarvat-o barumandi* [7, 252.] "boylik", *عقل و خرد ayl-o xerad* [7, 265.] "donolik", "donishmandlik", *مؤلف و مصنف moalleg-o mosannef* [7, 287.] "muallif(lar)", *مقاصد مختلف و اغراض گوناگون mayāsed-e moxtalef-o ayrāz-e gunāgun* [7, 252.] "turli maqsadlar".

KQS tarkibidagi komponentlar o'z mustaqil ma'nolarini yo'qotsa, EKSBning tarkibiy qismlari esa o'z ma'nosida qo'llanib, bir-birini o'zaro to'ldiradi va so'z birikmasining semantik bo'yoqdorligi oshadi:

چند بار ترمز ماشینی و بدوبیراه راننده ای را بیخ گوش خود شنید *Čand bār tormoz-e māšini va badobirāh-e rānandei-rā bix-e guš-e xod šenid* "Bir necha

marta mashina tormozi va haydovchining **haqoratli so‘zini** o‘z qulog‘i bilan eshitdi” (۴۴ درازنای شب،)

Har kas yek **nasib-o yesmati** dārad, āyā. Šāyad **nasib-o yesmat-e mā** hamin bude “Har bir kishining bir **taqdiri** bo‘ladi, janob. Balki bizning **taqdirimiz** mana shu bo‘lgandir” (نه آدمی، ۶۷)

Yuqoridagi jumalalarda badobirāh “haqoratli so‘z” KQS (bad “yomon”, birāh “axloqsiz”) tarkibidagi so‘zlar ma’nosi saqlanmagani kuzatilsa, **nasib-o yesmat** “taqdir”, “qismat” (**nasib** “taqdir”, “ulush”, **yesmat** “taqdir”, “bo‘lak”) EKSБ komponentlarining ma’nosi to‘liq saqlangan holda namoyon bo‘lmoqda.

KQS va EKSБning semantik tahlili mazkur birliklar komponentlari orasida sinonimik va antonimik munosabat mavjudligini ko‘rsatdi.

KQS tarkibiy qismlari orasidagi sinonimik munosabat: *harj-o marj* “tartibsizlik”, “anarxiya” (*harj* “tartibsizlik”, “shovqin-suron”, *marj* “tartibsizlik”, “parokandalik”), *sen nosāl* “yosh” (sen “yosh”, *sāl* “yil”, “yosh”), *marz-o bum* “mamlakat”, “o‘lka”, “er maydoni” (*marz* og‘z. “er maydoni”, “mamlakat”, *bum* og‘z. “mamlakat”, “er”), *zar-o zivar* “zeb-ziynat”, “qimmatbaho ziynat buyumi” (*zar* “oltin”, *zivar* “bezak”).

EKSБ tarkibiy qismlari orasidagi sinonimik munosabat: *āb(e)ru-vo šarāfat* “obro‘-e‘tibor”, “or-nomus” (*āb(e)ru* “obro‘”, *šarāfat* “obro‘”), *sadāyat-o samimiyyat* “sadoqat”, “samimiyat” (*sadāyat* “sadoqat”, *samimiyyat* “samimiyat”), *pand-o nasāyeh* “pand-nasihathatlar”, “o‘gitlar”, *zuzze-vo nāle* “chinqirish”, “dod-voy”, “faryod”, “nola” (*zuzze* “guvillash”, “chiyillash”, *nāle* “nola”, “faryod”).

To‘plangan misollar komponentlari o‘zaro sinonim bo‘lgan KQS juda kam miqdorda uchrashini ko‘rsatdi. Tarkibiy qismlar sinonimiyasi EKSБga xos bo‘lib, o‘zaro sinonim bo‘lgan komponentlar bir-birini to‘ldirib, ma’no intensivligiga xizmat qilishi aniqlandi:

آیا محدودیت سن و سال در خرید بلیط هواپیما وجود دارد؟
sen nosāl dar xarid-e belit-e havāpeymā vojūd dārad “Samolyot biletini xarid qilishda **yosh** cheklovi mavjudmi?” (www.samseir.com/1459/Blog/)

Be ***pand-o nasāyeh***-e digarān guš bedeh, ammā hargez az ānān peyravi nakon “O‘zgalarning ***pand-nasihati***ga quloq sol, lekin hech qachon ularga amal qilma” (www.in.pinterest.com)

KQS tarkibiy qismlari orasidagi antonimik munosabat: رفت و آمد *raftoāmad* “bordi-keldi”, “harakat”, “aloqa” (رفت *raft* – رفتن *raftan* “bormoq” fe’lining O‘ZN, آمد *āmad* – آمدن *āmadan* “kelmoq” fe’lining O‘ZN), کم و بیش *kamobish* “bir muncha”, “ozmi-ko‘pmi”, “ma’lum darajada” (کم *kam* “kam”, “ozgina”, بیش *bish* “ko‘proq”, “tez-tez”), پیش و پیش *pasopish* “dastlabki shart-sharoit va natija”, “ikki tomoni”; “orqaga va oldinga”, “u yoqqa bu yoqqa” (پس *pas* “orqasi”, “orqa tomoni”, پیش *piš* “oldi”, “old tomoni”).

Pasopish-e in kār-rā bāyad dar nazar dāšt “Bu ishning ***ikki tomoni***ni nazarda tutish kerak” (Rubinchik-1:301)

EKSB tarkibiy qismlari orasidagi antonimik munosabat: کوتاه (و) بلند *kutāh(o)boland* “past-baland”, “turli uzunlikdagi” (کوتاه *kutāh* “qisqa”, “past”, بلند *boland* “baland”, “uzun”), دیوانه و عاقل *āyel-o divāne* “oqil va devona” (عاقل *āyel* “aqlli”, دیوانه *divāne* “devona”), نادان و دانا *dānā-vo nādān* “donishmand-u nodon” (دانا *dānā* “dono”, “donishmand”, نادان *nādān* “nodon”).

Ruznāme-ye Jām-e jam: Goftogu-ye āyel-o divāne dar yabrestān-e markazi “Jom-ye jam gazetasi: “Markaziy qabristondagi ***oqil va devonaning*** suhbatı” (www.magiran.com/article/3894579)

Yuqoridagi jumalarda o‘zaro antonimik munosabatdagi پیش و پیش *pasopish* “ikki tomoni” ***KQS*** va دیوانه و عاقل *āyel-o divāne* “oqil va devona” ***EKSB*** ifodalangan. Tahlillar natijasida fors tilida o‘zaro antonim bo‘lgan kopulyativ birliklarning kammahsulligi aniqlandi.

So‘zlar odatda bir va ko‘p ma’noli bo‘lishlari mumkin. Ko‘p ma’noli so‘zlarning ma’nosi so‘z birikmasida konkretlashadi, so‘z birikmasi tarkibiga kirgan so‘z bir konkret ma’noni bildiradi, uning ma’nosi chegaralanadi. Qo‘shma so‘z komponentlarida bu xususiyat yo‘q. Chunki qo‘shma so‘z komponentlari so‘z birikmasi komponentlari kabi butun shakllangan emas, ular birikkan holdagina butunligicha bir leksik ma’noni bildiradi.

Tarkibiy qismlardan birining sinonim soʻzga oʻzgarishi KQSga xos emas. Aynan mana shu semantik xususiyat KQS va EKSBni oʻzaro farqlash mezonini sifatida xizmat qiladi. EKSB tarkibiy qismlaridan birining sinonim soʻzga oʻzgarishi quyidagi kopulyativ birliklarning maʼnosiga taʼsir koʻrsatmaydi: *xaste-vo mānde* = *xaste-vo farsude* “charchagan”, “holdan toygan”, *ešy-o mohabbat* = *mehr-o mohabbat* “sevgi”.

Ammo kopulyativ birliklar tahlili jarayonida komponentlaridan biri sinonim soʻzga oʻzgargan EKSBning maʼnosi oʻzgarishi ham aniqlandi. Quyidagi misollarda kopulyativ birliklar maʼnosi ikkinchi komponent anglatgan maʼno asosida aniqlanadi: *šur-o ezterāb* “bezovtalik”, “sarosima” (*šur* “hayajon”, “iztirob”, *ezterāb* “bezovtalik”), *šur-o hayajān* “zavq-shavq” (*šur* “hayajon”, “iztirob”, *hayajān* “hayajon”).

Quyidagi EKSBda esa birinchi komponent maʼnosi asosida kopulyativ birlikning maʼnosi belgilanadi:

sadāyat-o samimiyyat “samimiylik” (*sadāyat* “samimiylik”, “sodiqlik”, *samimiyyat* “samimiylik”), *dusti* “doʻstlik”, “xayrixohlik” (*dusti* “doʻstlik”, “doʻstona munosabat”, *samimiyyat* “samimiylik”).

Xulosa. KQS va EKSBlarining oʻzaro distinktiv belgilari semantik mezon asosida aniqlandi va quyidagi xulosalarga kelindi:

1. KQS va EKSBning semantik tahlilidan soʻz birikmasi tarkibidagi komponentlar oʻz leksik maʼnosi va mustaqil soʻzlik xususiyatini toʻliq saqlashi, qoʻshma soʻz komponentlarida esa semantik mustaqillik yoʻqolib, tarkibiy qismlar birikuvidan yangi leksik-semantik maʼnoga ega birlik yuzaga kelishi aniqlandi.

2. KQS va EKSB tarkibiy qismlari oʻrtasida sinonimik va antonimik munosabat mavjudligi mavzuga oid misollar orqali tahlilga tortildi.

3. EKSB komponentlaridan birining boshqa bir sinonim soʻzga oʻzgara olish imkoniyati KQS va EKSBni oʻzaro farqlash mezonini sifatida eʼtirof etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 158-168.

2. Меликян Г.В. Парные словосочетания в современном персидском языке. – Ереван, 1984. – С. 55.
3. محمد نسيم نگهت سعیدی. دستور معاصر زبان دری. – کابل، ۲۰۱۳. ص. ۱۶۵.
4. Алимova X.З. Дарий тилида сўз ясаши // Монография. – Т., 2019. – Б. 32, 35.
5. Сафаров С.Ш, Бушуй Т.А. О цельноформленности сложного слова и словосочетания. – М., 2007. –С.1 (www.cyberleninka.ru/article/n/17610694)
6. Жирмунский В.М. О границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов. –М. – Л., 1963. – С. 31-33.
7. محمد تقی بهار ملک الشعراء. سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. جلد اول. تهران، ۱۳۳۷، ص. ۱۰۱
8. Nuriddinov, N. (2019). Reduplication of adverbs, past and present participles in persian language. *Theoretical & Applied Science*, (12), 634-639.
9. Nuriddinov, N., Mirzakhmedova, K., Nishanbaeva, A., & Djafarov, B. (2021). Copulative compounds made by interfix الف وصل. *Иновационные подходы в современной науке* (pp. 65-69).
10. Nodir Mr, N. (2020). Structural-semantic analysis of polynomial verbal copulative phraseologies in persian language. *The Light of Islam*, 2020(1), 170-177.
11. Nodir Mr, N. (2020). Copulative compounds formed by prepositional interfixes in persian language. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 71.
12. Akhmedova, D., Alimova, Kh., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., & Xasanova, N. (2022). The stylistic features of nouns and adjectives in Iranian newspaper texts. *Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования*. № 1 (50). (pp. 95-102).
13. Azimdjanova, D., Alimova, Kh., Akhmedova, D., & Nuriddinov, N. (2022). On some issues of verbal synonymy in the Persian language. *Theoretical & Applied Science*, 03, (107). (pp. 852-858).
14. Xayrulla, X., & Shaxzoda, X. (2020). Translations of Liao Zhai stories. *Academicia an international multidisciplinary research journal*, 10(12).